

Russell en Wittgenstein

Vriendschap in onenigheid

Harm Boukema

Bertrand Russell (1872-1970) en Ludwig Wittgenstein (1889-1951) waren beiden nauw betrokken bij de vernieuwing op het gebied van de logica die rond de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw heeft plaatsgevonden. Beiden hebben in de ontwikkeling van de zogenaamde analytische filosofie een belangrijke rol gespeeld. Maar wat hun achtergronden, hun temperament en hun filosofische oriëntatie betreft, verschillen ze aanzienlijk van elkaar. Uit hun contact is echter een zeer innige vriendschap ontstaan die lang tegen diepgaande onenigheden was opgewassen, maar uiteindelijk geen stand heeft weten te houden.

Welke ontwikkeling had Russell achter de rug en welke idealen stonden hem voor ogen, toen 18 oktober 1911 bij hem een Duitstalige student aanklopte die weigerde Duits te spreken? Waar kwam die vreemdeling, genaamd Ludwig Wittgenstein, vandaan en wat had hem ertoe gebracht zomaar onaangekondigd bij de beroemde Russell aan te kloppen? Hoe is hun contact nadien verlopen? En waarop is hun vriendschap uiteindelijk stukgelopen? Dat zijn de vier vragen die ik in het hierna volgende verhaal hoop te beantwoorden.

1 *Russell tot 1911*

1.1 *Afkomst*

Bertrand Russell was afkomstig uit een zeer oud en aanzienlijk adellijk geslacht dat in de Britse geschiedenis een prominente en vooruitstrevende rol heeft gespeeld. Zijn grootvader Lord John Russell had in 1832 als minister van binnenlandse zaken de zogenaamde *Reform Bill* ingevoerd, die een belangrijke verruiming van het kiesrecht beoogde. Hij was een groot voorstander van vrijhandel en fungeerde van 1842-1852 als *prime-minister*.

Russells ouders waren als vrijdenkers bevriend geraakt met de beroemde filosoof John Stuart Mill. Toen in 1872 zoon Bertrand geboren werd, vroegen ze hem zijn symbolische peetvader te worden. Mill stemde daarmee in, maar stierf een jaar later. Toen Russell twee jaar oud was, stierf zijn moeder en ruim een jaar later ook zijn vader. Zij hadden bevriende vrijdenkers bereid gevonden als pleegouders op te treden. Bertrands grootmoeder had daar echter bezwaar tegen en uiteindelijk gaf de rechter haar gelijk. Aldus werd hij samen met zijn broer streng Christelijk opgevoed. Ondanks dit alles en ondanks het feit dat hij toen van dit alles niets wist, ontwikkelde hij zich geheel en al in de geest van zijn ouders. Als puber begon hij te twijfelen aan het Christelijk geloof; met rode oortjes las hij de werken van zijn peetvader Mill zonder zelfs maar te vermoeden dat die zijn peetvader was.

1.2 *“Tiergarten Programme”*

Later heeft Russell allerlei andere filosofische invloeden ondergaan, maar hij is de inspiratie van Mill tot op zekere hoogte altijd trouw gebleven. Mill was een progressieve intellectueel die zich vaak in het politieke debat mengde o.a. door op te komen voor vrouwenkiesrecht en voor geboorteregeling. Hij was de mening toegedaan dat de

verbreiding van de kritische geest van de wetenschap een heilzaam maatschappelijk effect zou sorteren.

Ook Russell was die mening toegedaan. Toen hij, na drie jaar in Cambridge wiskunde gestudeerd te hebben, besloot in de filosofie verder te gaan, had hij eigenlijk al een groots plan in zijn hoofd dat geconcipieerd was om filosofische openheid voor de wetenschappen te verbinden met progressief politiek engagement. Volgens zijn eigen zeggen zag hij dit programma in een flits voor zich, toen hij zich in de *Tiergarten* in Berlijn bevond¹. Hij was namelijk naar Duitsland gereisd om daar zijn eerste boek te schrijven over het plaatselijke socialisme². Zijn filosofie zou uit een theoretisch en een praktisch deel bestaan. In zijn theoretische filosofie zou hij zich met de wetenschappen bezighouden, beginnende met de meest abstracte wetenschap, de wiskunde, en gaandeweg opstijgend naar concretere wetenschappen zoals fysica, fysiologie, psychologie en sociologie. In zijn praktische filosofie zou hij vanuit de concrete sociaal-politieke werkelijkheid vertrekken om stapsgewijs terug te gaan naar de abstracte grondbeginselen van het menselijk handelen. Hoewel Russell afwisselend aan beide delen werkte, kende hij aan het theoretische deel systematische prioriteit toe. Dat is voor de geest van zijn filosofie van doorslaggevend belang³. Theorie wordt door hem klassiek opgevat, naar het Griekse model: als belangeloze bespiegeling, als een onbaatzuchtige zoektocht naar waarheid. Pas als een filosoof eerst dat spoor gevolgd heeft, pas als hij zich heeft opengesteld voor het onmetelijke universum dat onze alledaagse belevingswereld te buiten gaat, kan hij gelouterd zijn medemensen en diens noden tegemoet treden. Een filosoof die antropocentrisch te werk gaat en van meet afaan op zoek is naar geluk en troost, zal nooit in staat zijn aan de gevangenis van het ego te ontsnappen.

1.3 Hegelianisme

Toen Russell in Cambridge met filosofie begon, heerste daar een stroming die uit verzet tegen de Britse empiristische traditie was ontstaan: het neo-hegelianisme van Bradley, Bosanquet en McTaggart. Deze figuren waren doorgaans niet erg sterk in de wetenschappen geïnteresseerd. Geïnspireerd door Hegels slogan *Nur das Ganze ist das Wahre*, vertegenwoordigden ze een holistisch idealisme. De feiten waarmee de afzonderlijke wetenschappen te doen hebben, zagen ze als geïsoleerde abstracties.

Ook Russell heeft in eerste instantie de invloed van deze denkrichting ondergaan, maar wel minder sterk dan hij later gesuggereerd heeft. Hij bleef namelijk vasthouden aan Mills opvatting dat wetenschappelijke kennis de beste kennis is waarover we beschikken. De filosoof moet volgens Russell niet zozeer proberen nieuwe kennis aan wetenschappelijke kennis toe te voegen, maar eerder – en dat was *zijn* variant van het holisme – om de absoluutheidsaanspraken van de wetenschappen te bekritisieren. Wiskundigen hebben de neiging alles wiskundig op te vatten, fysici neigen tot fysicalisme, psychologen tot psychologisme etc. Russell wilde destijds laten zien dat geen van die speciale disciplines in staat is het geheel te begrijpen. Ze hebben allemaal slechts met een onzelfstandig aspect van de werkelijkheid als geheel te doen.

Het is dan ook niet toevallig dat Russell als student terecht kwam bij James Ward die zich in de marge van het neo-hegelianisme bevond en veel meer dan zijn collega's probeerde de filosofie uit haar *splendid isolation* te bevrijden door aan nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen aandacht te besteden. Het eerste college dat Russell bij hem gevolgd heeft, had als thema: Kant en de niet-euclidische meetkunde⁴. En dat paste wonderwel in het grootse programma dat hem voor ogen stond. Russells dissertatie handelde ook hierover. In 1887 heeft hij die omgewerkt tot zijn tweede boek, getiteld: *An Essay on the Foundations of Geometry*.

1.4 Anti-hegelianisme

Vlak voor de eeuwwisseling heeft Russell gestimuleerd door Moore, door zijn studie over Leibniz die in 1900 resulteert in zijn derde boek, getiteld *A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz* en door de ontdekking van nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de wiskunde waarvan hem het belang aanvankelijk ontgaan was, een ommekeer doorgemaakt die volgens zijn eigen zeggen ingrijpender is geweest dan al zijn eerdere en latere ontwikkelingen⁵. Hij begon te beseffen dat het hegeliaanse holisme eigenlijk niet omvattend genoeg is doordat het zich te neerbuigend ten opzichte van de wetenschappen opstelt. Ook al pretendeert het omvattender te zijn dan willekeurig welke andere filosofie, toch heeft het in feite een benauwende werking doordat het aan van alles en nog wat, aan op zichzelf staande feiten, aan veelheid, aan relaties en aan ruimte en tijd slechts een 'abstracte', minderwaardige realiteit toekent. Dat alles zou slechts verschijning zijn, slechts een onzelfstandig aspect dat in de concrete werkelijkheid als geheel verzinkt.

Russell wordt realist en geïnspireerd door wiskundigen zoals Boole, Peano, Cantor, Weierstrass en Dedekind concipieert hij een nieuwe logica die ruimte biedt voor- en zelfs één is met de wiskunde. Nieuw wil in dit verband vooral zeggen: on-aristotelisch. Want het gezag van Aristoteles, dat op het vlak van fysica in de zeventiende eeuw definitief door Galileï was ondermijnd, was op het terrein van de logica nog steeds onaagetast, tenminste wanneer je de door Hegel beoogde 'dialectische' vernieuwing, die Russell in toenemende mate als slechts schijnbaar meent te kunnen ontmaskeren, buiten beschouwing laat. Wat is gezien vanuit Russell het euvel van de klassieke, aristotelische logica? Dat ze antropocentrisch van aard is en dat ze onlosmakelijk verbonden is met een bepaald metafysisch paradigma dat niet alleen door holisten, maar ook door allerlei anders georiënteerde filosofen klakkeloos van de traditie wordt overgenomen: het substantie-model. 'Substantie' is volgens de aristotelische traditie een concreet individueel zijnde. In eerste instantie denkt men dan aan levende wezens. Een mens zou als substantie opgevat kunnen worden en een boom ook, maar een blad van een boom nauwelijks en de kleur of de vorm van dat blad nog veel moeilijker. Na Aristoteles is er door allerlei filosofen heftig over gediscussieerd wat als substantie mag gelden. Spinoza bij voorbeeld was van mening dat er maar één substantie bestaat, namelijk God. Leibniz en Berkeley ontkenden dat er stoffelijke substanties kunnen bestaan. Volgens hen zijn alle substanties zuiver geestelijk van aard. Voor Russell maakt dat alles niet veel uit; het zijn schermutselingen binnen één en hetzelfde denkmodel. En dat wil hij ondergraven. Het dogma waarop alle mogelijke substantiemetafysica's volgens hem gebaseerd zijn, houdt in dat alles wat waar is, past in het subject-predikaat schema. Alles wat waar is, is uiteindelijk waar voor één enkel subject, één individuele substantie. Welnu, in Russells ogen wordt het universum van de substantie-logica gekenmerkt door individualisme en isolement. *Tussen* substanties kan er niets zijn. Er is geen plaats voor relaties en evenmin voor samen-zijn. Consequent doordacht is veelheid dus ook uitgesloten, want als het waar is dat er vele substanties zijn, dan is dat een waarheid die niet één substantie betreft, maar vele substanties *samen*. En daarmee is tevens de reden aangegeven waarom Russell Bradley, die evenals Spinoza maar één substantie erkent, namelijk de Werkelijkheid, in toenemende mate gaat waarderen als zijn meest geduchte en serieuze opponent.

Geïnspireerd door zijn nieuwe ideeën begint Russell in een euforische stemming aan zijn vierde boek, *The Principles of Mathematics* dat in 1903 verschijnt. Daarin tracht hij aan te tonen dat de wiskunde één is met de logica, mits de logica zich losmaakt van het substantiemodel. Alle bezwaren die tegen de realiteit van op zichzelf staande feiten, van oneindigheid en van ruimte en tijd door Kant en andere Duitse *filosofen* naar voren zijn

gebracht, verdwijnen volgens hem als sneeuw voor de zon, zodra de nieuwe, on-aristotelische denktrant van de Duitse *wiskundigen* serieus wordt genomen.

1.5 De Paradox

Op de laatste dag van de negentiende eeuw (voor hem was dat 31 december 1900) voltooit Russell de eerste versie van zijn nieuwe boek. Een half jaar later echter ontdekt hij aan de hand van een kritiek op Cantor een vreemde tegenspraak, een paradox waardoor de harmonie van zijn *intellectual honeymoon*, zoals hij die zelf genoemd heeft, verstoord werd. Later bleken er verschillende varianten van diezelfde paradox te bestaan. Ze hebben allemaal met reflexiviteit te maken. De variant die Russell het eerst was tegengekomen, heeft speciaal betrekking op verzamelingen. Hier zal ik mij beperken tot de meest toegankelijke versie die in een later stadium door Grelling naar voren is gebracht. Die luidt als volgt: Woorden kunnen in twee soorten worden ingedeeld. De eerste soort noemt Grelling “autologisch”. Dat zijn naamwoorden die op zichzelf kunnen worden toegepast. Het woord “vijflettergrepig” bij voorbeeld is autologisch omdat het vijflettergrepig is. Hetzelfde geldt voor woorden zoals “Nederlands”, “woord” en “kort” omdat het woord “Nederlands” Nederlands is, het woord “woord” een woord en het woord “kort” kort. Uiteraard zijn er ook een heleboel woorden waarvoor dat niet opgaat. Die noemt Grelling heterologisch. “Zeslettergrepig” bij voorbeeld is heterologisch omdat het niet zeslettergrepig is en “lidwoord” is eveneens heterologisch omdat het geen lidwoord is. Tot zover is er nog geen vuiltje aan de lucht. De betekenis van de woorden “autologisch” en “heterologisch” is inmiddels duidelijk geworden. Nu rijst de vraag, hoe het gesteld is met het woord “heterologisch” zelf. Is dat heterologisch of autologisch? Nu komen we in een vreemde onontkoombaar lijkende tegenspraak terecht: Voorzover het heterologisch is, is het autologisch en voorzover het autologisch is, is het heterologisch.

Aanvankelijk dacht Russell in een handomdraai deze en dergelijke moeilijkheden op te kunnen lossen. Maar dat lukte niet. Uiteindelijk besluit hij de paradox in zijn boek te bespreken en eerlijk toe te geven dat hij er geen raad mee weet. Wanneer de definitieve versie van *The Principles of Mathematics* zo goed als voltooid is, herleest Russell enige geschriften van de toen nog zeer onbekende Gottlob Frege (1848-1925), een Duits wiskundige die al zo’n twintig jaar met een vergelijkbaar project bezig was: de reductie van de rekenkunde tot een nieuwe mathematisch getinte, on-aristotelische logica. Russell is verbaasd te zien hoeveel dingen die hij zelf ontdekt dacht te hebben, al eerder door Frege ontdekt waren. Hij voelt zich daarom verplicht aan zijn boek een appendix over deze onbekende logicus toe te voegen. Hij schrijft Frege een enthousiaste brief, waarin hij hem als wapenbroeder begroet en hem verzoekt wat artikelen toe te sturen. In diezelfde brief deelt Russell echter zijn paradox mee en voegt er aan toe dat die volgens hem ook in Freges systeem verstopt zit. Frege reageert ontzet en grootmoedig tegelijk. Direct trekt hij de conclusie dat zijn levenswerk definitief is ondergraven. Maar hij voegt er wel aan toe dat deze ontdekking wellicht van groot belang zal zijn voor de ontwikkeling van de logica⁶.

1.6 Principia Mathematica

Nadien heeft Russell samen met Whitehead (1861-1947) getracht zijn project, de reductie van de wiskunde tot de logica, tot in de technische details uit te werken. Maar door die vervelende paradox heeft het allemaal veel langer geduurd dan hij gedacht had, zo’n tien jaar langer! Pas in 1910 verschijnt het eerste deel van de *Principia Mathematica*, kort daarop

gevolgd door de twee overige delen. De daar geboden oplossing van de paradox is gebaseerd op een nogal ingewikkelde variant van de zogenaamde *Theory of Types*. De grondidee van deze theorie is, dat reflexiviteit voorkomen moet worden: *Whatever involves all of a collection, cannot be one of that collection*.

Na de voltooiing van de *Principia* voelde Russell zich uitgeput. Technisch werk op het gebied van de mathematische logica wilde hij niet meer verrichten. Maar dat was ook niet zo erg, want volgens het grootse visioen dat hem in de Berlijnse *Tiergarten* voor ogen had gestaan, moest hij nu iets anders gaan doen. Hij moest zich met de fysica gaan bezighouden, met de materiële wereld en met de vraag hoe we die kunnen kennen. Op dat moment klopte er een vreemdeling aan de deur. Zijn naam was Ludwig Wittgenstein.

2 Wittgenstein tot 1911

2.1 Afkomst

Deze jonge man kwam uit een heel andere wereld. Uit de wereld van het Wenen rond de eeuwwisseling⁷. Het broeide daar. De levensstijl van de Habsburgse Dubbelmonarchie verschaftte het kader waarin en waartegen diverse grote geesten naar vernieuwing streefden, schilders zoals Kokoschka, Klimt en Schiele, architecten zoals Loos, schrijvers zoals Weininger en Kraus, componisten zoals Mahler en Schönberg en wetenschappers zoals Freud, Mach en Boltzmann. Wat deze uiteenlopende figuren verbond, was de behoefte de schone, vaak wat al te pompeuze schijn te ontmaskeren. Ze wilden terug naar het elementaire en streefden naar vereenvoudiging, zoals zeer treffend tot uiting komt in de titel van een bekend geschrift van Loos: *Ornament als Verbrechen*.

Zowel in Wittgensteins werk als in zijn leven komt dezelfde geesteshouding tot uiting. Twee factoren hebben hem in de gelegenheid gesteld de inspiratie van de Weense vernieuwing in zich op te nemen: zijn talenten en zijn afkomst. Wittgenstein was veelzijdig begaafd, zowel op artistiek gebied als op het terrein van de techniek en, zoals later zou blijken, ook op het terrein van de filosofie. Was deze begaafde jongen in een even bescheiden milieu opgegroeid als de in hetzelfde jaar geboren Adolf Hitler of Martin Heidegger, dan zou hij zich waarschijnlijk heel anders hebben ontwikkeld; dan zou hij waarschijnlijk nooit de euvele moed hebben gehad zomaar bij Russell aan te kloppen. Maar hij kwam, net als Russell, uit de allerhoogste kringen, ook al was hij dan niet van adel. Zijn vader was de rijkste staalmagnaat van Oostenrijk en wellicht de rijkste man van het toenmalige Europa. Hij was er in geslaagd in grootse stijl een imperium op te bouwen in het centrum van Wenen en in het centrum van het culturele leven. Ludwig groeide op in een paleis, waar talloze kunstwerken verzameld waren, o.a. van Gustav Klimt, waar componisten zoals Johannes Brahms en Gustav Mahler regelmatig werden uitgenodigd en waar vaak concerten werden georganiseerd. Wittgensteins moeder kwam namelijk uit een zeer muzikale familie en haar echtgenoot had het haar naar de zin gemaakt door zes concertvleugels en een kerkorgel aan te schaffen⁸.

2.2 Boltzmann

Als hij gelijktijdig met Hitler, die een klas lager zit, de Realschule in Linz doorloopt, leest Wittgenstein, zoals zoveel andere pubers uit die tijd, Spinoza en Schopenhauer. Hoe grondig hij deze filosofen bestudeerd heeft, weten we niet, maar er kan geen twijfel over bestaan dat hun levenswijsheid hem aansprak.

Intussen – en dat is opmerkelijker – neemt Wittgenstein ook kennis van de *Populäre Schriften* van Ludwig Boltzmann die vooral beroemd is geworden door zijn baanbrekende werk op het gebied van de statistische mechanica. Boltzmann was in die tijd als opvolger van Ernst Mach verbonden aan de Universiteit van Wenen. Hij hield regelmatig lezingen voor een breder publiek. Waarschijnlijk heeft Wittgenstein die ook bijgewoond. In ieder geval spraken de ideeën van Boltzmann hem zozeer aan, dat hij besloot na zijn eindexamen bij hem te gaan studeren.

Welk aspect van Boltzmanns opvattingen is voor Wittgenstein van belang geweest? Ik denk vooral diens onvrede met de heersende filosofie. Eén van de dingen waarin Boltzmann als fysicus geïnteresseerd was, is de vraag of de materie continu van aard is dan wel uit discrete bestanddelen is samengesteld. Wat hadden de filosofen daarover te zeggen? De gezaghebbende Kant meent deze kwestie in de vorm van een antinomie te moeten behandelen. Pro en contra kunnen volgens hem even strikt worden bewezen. We komen dus in een tegenspraak terecht, waaruit volgens Kant blijkt, dat deze kwestie ons kenvermogen te boven gaat. Welnu, de manier waarop Kant in dit verband te werk gaat, is volgens Boltzmann typerend voor de mentaliteit die in de hele filosofische traditie heeft overheerst. Reeds in de Griekse oudheid hebben allerlei denkers een groete voorliefde aan de dag gelegd voor het paradoxale en het problematische. Boltzmann is echter van mening, dat problemen voortkomen uit de onaangepastheid van onze manier van denken. We moeten ze vooral niet aanbidden en er vooral niet trots op zijn, maar proberen ze op te lossen. In het gegevene zelf, in de werkelijkheid waarover we denken, kunnen geen tegenspraken liggen⁹.

Deze visie is ook typerend voor de geesteshouding die uit heel Wittgensteins oeuvre spreekt. Noch wetenschap, noch kunst of levenswijsheid is gediend met filosofen die zich verlustigen in ‘eeuwige’ problemen en ingewikkelde, ‘onoplosbare’ raadsels. De wetenschap moet, zoals Boltzmann zegt, *theorieën* vormen, d.w.z. voorstellingen van de buitenwereld die als leidraad kunnen dienen bij empirisch onderzoek. Ze moet hypothesen opstellen die duidelijk genoeg zijn om *getoetst* te kunnen worden. Voorzover filosofen de neiging hebben onduidelijkheid en raadselachtigheid als waarmerk van diepzinnigheid te beschouwen, staan ze niet alleen de ontwikkeling van de wetenschappen in de weg, maar ook van alle hogere gebieden van het culturele leven. Niemand is gebaat met onduidelijkheid, noch een fysicus of ingenieur, noch een dichter, een schrijver, een schilder, een componist of een architect.

2.3 Via Russell naar Frege en via Frege naar Russell

Vlak nadat Wittgenstein zijn eindexamen achter de rug heeft, ontnemt Boltzmann zich het leven. (Suïcide kwam in het toenmalige Wenen veel voor en vooral in Wittgensteins directe omgeving. Ook Otto Weininger pleegde zelfmoord en drie van de vier broers die Wittgenstein had eveneens.) Hij besluit dan in Berlijn aan de TH Charlottenburg *Maschinenbau* te gaan studeren. De opleiding bevalt hem echter niet. Twee jaar later, in 1908 gaat hij op advies van zijn vader naar Manchester, waar hij zich in de vliegtuigbouw bekwaamt.

Daar werkt hij o.a aan de verbetering van de vormgeving van de propeller. Via de wiskundige problemen waarmee hij in dat verband geconfronteerd wordt, raakt Wittgenstein geïnteresseerd in de grondslagen van de wiskunde. Met een clubje belangstellenden leest hij Russells in 1903 verschenen boek *The Principles of Mathematics*. En via dat boek, waaraan Russell zoals gezegd op het laatste moment nog een appendix over het werk van Frege had toegevoegd, ook met de toen nog totaal onbekende Frege.

Vooral over hem is Wittgenstein wild enthousiast¹⁰. Eindelijk een filosoof die naar duidelijkheid streeft! Eindelijk een Duits schrijvende denker die zijn moedertaal niet in gezwollen mystificaties laat ontaarden! Eindelijk een filosoof die genoeg stijl heeft om te kunnen beantwoorden aan de eisen die Boltzmann aan de filosofen gesteld had! Wittgenstein besluit zijn loopbaan als ingenieur op te geven. Hij neemt contact op met Frege om bij hem te gaan studeren. Maar Frege, die dan al in de zestig is, vindt zichzelf te oud. Hij raadt de student aan zich tot Russell te wenden. Wittgenstein gaat naar Cambridge en klopt bij hem aan.

3 *Het contact*

3.1 Wittgenstein gezien vanuit Russell

Hoe Wittgenstein de eerste ontmoeting met Russell beleefd heeft, weten we niet, maar over Russells ervaringen is genoeg bekend omdat hij elke dag minstens één brief schreef aan zijn toenmalige geliefde Lady Ottoline Morrell¹¹. Op 18 oktober 1911 schrijft hij haar, dat hij net midden in een bespreking was,

when an unknown German appeared, speaking very little English but refusing to speak German. He turned out to be a man who had learnt engineering at Charlottenburg, but during his course had acquired, by himself, a passion for the philosophy of mathematics, and has now come to Cambridge on purpose to hear me.

Al gauw blijkt die “Duitser” een kwelling te worden. Wel omschrijft Russell hem als “rather good”, maar ook als “argumentative and tiresome”. Wittgenstein heeft zich inmiddels als een bezetene op de filosofie gestort en blijft zelfs doordiscussiëren, wanneer de hooggeleerde zich achter het kamerscherm bevindt om zich voor het diner om te kleden. Niet alleen zijn gedrag irriteert Russell, maar ook het standpunt dat hij verdedigt. Twee weken na de eerste ontmoeting schrijft Russell:

My German engineer, I think, is a fool. He thinks nothing empirical is knowable- I asked him to admit that there was not a rhinoceros in the room, but he wouldn't.

Een paar weken later vindt er een omslag plaats. Wittgenstein begint aan zijn roeping te twijfelen. Hij vraagt Russell om raad. Diens antwoord luidt: “Zet eens iets op papier, dan kan ik beter over je kwaliteiten oordelen”. Wittgenstein geeft gehoor aan dit verzoek. Wat hij precies geschreven heeft, weten we niet, maar wel dat Russell maar een paar woorden hoefde te lezen om van zijn filosofische genialiteit overtuigd te raken.

Daarmee is niet gezegd dat alle moeilijkheden nu plotsklaps verdwenen waren. Russell moest alle tact en alle sportiviteit die hij als gentleman in zich had mobiliseren om met dit weerbarstige personage om te gaan. Wanneer er een conflict ontstaat tussen Wittgenstein en een andere docent, die wat al te veel volgzzaamheid eist, weet Russell met moeite de zaak te sussen. In zijn brief van 2 maart 1912, nog steeds aan Ottoline Morrell, verzucht hij: “It was a delicate matter talking to Wittgenstein.”

Maar inmiddels is de eerste basis voor wederzijds respect gelegd. In ieder geval groeit Russells waardering voor Wittgenstein in hoog tempo. De student die aanvankelijk alleen

maar een opdringerige, onuitstaanbare dwaas leek te zijn, wordt nu door hem als een zielsverwant gepercipieerd. In zijn brief van 18 maart 1912 schrijft Russell:

I like Wittgenstein more and more. He has the theoretical passion *very* strongly- it is a rare passion and one is glad to find it. He doesn't want to prove this or that, but to find out how things really are.

Een week later gaat Russell zelfs nog een stap verder; hij begint in Wittgenstein zijn meerdere te zien en wel juist in het opzicht dat hem als filosoof het meest ter harte gaat, de belangeloze passie voor de waarheid:

Wittgenstein is very excitable: he has more passion about philosophy than I have; his avalanches make mine seem mere snowballs. He has the pure intellectual passion in the highest degree; it makes me love him. His disposition is that of an artist, intuitive and moody. He says every morning he begins his work with hope, and every evening he ends in despair- he has just the sort of rage when he can't understand things that I have.

3.2 Wittgensteins grondidee

Dat Wittgenstein in zo korte tijd zoveel respect wist af te dwingen, wijst er op, dat hij gedreven werd door een visie die hem al voor ogen gestaan moet hebben voor hij bij Russell aanklopte. Reeds in de eerder geschetste onenigheid over de vraag of alles wat empirisch is betwijfeld kan worden, komt het *Leitmotiv* van Wittgensteins filosofie tot uiting. Wat hij bedoelde was kennelijk, dat alles wat empirisch toetsbaar is, *in principe* altijd betwijfeld kan worden. Het is altijd denkbaar dat het niet zo is. Ook al zullen we in het gewone leven zeggen dat het absurd is te beweren dat er zich een rinoceros in het betreffende vertrek bevindt wanneer niets er op wijst dat dat zo is, toch is het volgens Wittgenstein strikt genomen niet absurd, maar hoogstens *onjuist* om dat te zeggen of te denken. In die zin is er van absolute onbetwijfelbaarheid geen sprake. Alleen op het gebied van de *logica* is dat anders. Want als je serieus neemt dat de wetten van de logica, bij voorbeeld de *qwwet* die inhoudt dat de bevestiging en de ontkenning van één en hetzelfde niet beide waar kunnen zijn, noodzakelijk zijn, absoluut noodzakelijk en meta-empirisch - en daar zijn Frege en Russell het in principe over eens - dan is het, aldus Wittgenstein, onmogelijk en dus ook *ondenkbaar* dat ze *niet* zouden gelden. Met andere woorden: elke feitelijke constatering kan ontkend worden, hoe onwaarschijnlijk die ontkenning ook moge zijn, maar de wetten van de logica kunnen niet ontkend en dus ook niet betwijfeld worden.

Dit gedachtemotief loopt als een rode draad door Wittgensteins filosofie: *echte noodzaak dwingt niet*. Want waar *iets* wordt uitgesloten, wordt er iets mogelijks, iets denkbars uitgesloten en is er dus geen echte noodzaak. En daar waar wel echte noodzakelijkheid 'heerst', wordt ook niets meer uitgesloten. Gewoonlijk denken we daar anders over. We zijn geneigd aan te nemen dat door noodzakelijkheid *iets* onmogelijk wordt gemaakt. Volgens Wittgenstein is dat echter onzin. Iets mogelijks kan niet onmogelijk worden. Het is eerder zo, dat het noodzakelijke alleen maar iets insluit en niet iets uitsluit. Het dient als *wezensvorm* en *mogelijkheidsgrond* begrepen te worden van al het empirische.

3.3 Het verband met Boltzmann

Heeft dit alles iets te maken met de opvattingen van Boltzmann die Wittgenstein als scholier al zo hadden aangesproken? Ik meen van wel. Volgens Boltzmann bestaat de wetenschap uit toetsbare theorieën. Elke theorie is betwifelbaar en kan door een andere, eveneens betwifelbare theorie worden vervangen. Een theorie is een voorstelling van zaken, een *beeld*. En beelden zijn niet heilig, aldus Boltzmann; ze moeten niet aanbeden worden. De kracht van de wetenschap ligt niet in definitieve, onweerlegbare resultaten, maar in haar streven duidelijke, toetsbare beelden te ontwerpen.

Nu wil ik bepaald niet beweren, dat Wittgenstein Boltzmann in alle opzichten volgt, maar wel dat hij de nieuwe, door Frege en Russell geïnitieerde ontwikkeling op het gebied van de logica interpreteert vanuit een ten dele aan Boltzmann ontleend perspectief. Wittgenstein was denk ik al in een heel vroeg stadium van mening dat logica en wiskunde niet als theorieën opgevat moeten worden. En dat is ook precies het punt dat Frege en Russell volgens hem onvoldoende serieus hebben genomen. Ze vatten de wiskunde en de logica op als een meta-empirische theorie over abstracte entiteiten. Volgens Wittgenstein is dat onmogelijk. Elke theorie is empirisch en alles wat meta-empirisch is, duldt geen tegenspraak; het past niet *in* de vorm van een theorie omdat het zelf die vorm *is*.

3.4 De filosofische onenigheid

Russells ingenieuze oplossing van de paradox, zijn *Theory of Types*, kon Wittgenstein niet bevredigen omdat het een *theorie* is. De ware oplossing moet vanzelf tot stand komen, zonder voorzorgsmaatregelen. Een logisch-filosofisch probleem kan volgens hem niet worden opgelost door het te *vermijden*, maar alleen door het te laten *verdwijnen*.

Zowel Frege als Russell hadden in hun poging te bewijzen dat de wiskunde (of in ieder geval de rekenkunde) tot logica is te herleiden, van een symbolisme gebruik gemaakt., een *Begriffsschrift* zoals Frege het noemde, dat tot doel had alles en slechts alles uit te drukken wat logisch relevant is. Wittgenstein is van mening dat Frege en vooral Russell in wezen dezelfde fout hebben gemaakt: ze hebben het logische ‘materialistisch’ opgevat, als iets aparts naast andere dingen, terwijl het in feite als *vorm* moet worden begrepen die alle mogelijke theorieën met elkaar gemeen hebben. Wordt een symbolisme vanuit dit inzicht geconcipeerd, zo meent Wittgenstein, dan verdwijnt de paradox vanzelf. Dan wordt ook duidelijk dat alles wat de empirie te boven gaat *onzegbaar* is, want niet negeerbaar. En daarmee is dan tevens aangetoond dat de filosofie, die toch hoe dan ook geen empirische wetenschap is, tot zwijgzaamheid gedoemd is.

De ware filosoof beseft dan dat alles wat echt belangrijk is, alles wat de grote levensvragen betreft en in kunst en religie aan de orde komt, niet past in de vorm van een theoretisch betoog. Dit is mijns inziens de visie die Wittgenstein al voor ogen zweefde voor hij met de werken van Russell en Frege in aanraking kwam. Filosofie staat tussen iets lagere, de wetenschap die toetsbare theorieën vormt, en iets hogere, zeg kunst en religie. Slechte filosofen verwarren die twee gebieden met elkaar; een goede filosoof ontwaart ze en is daartoe alleen in staat mits hij als filosoof voeling heeft met de spirituele dimensie die de filosofie te boven gaat.

Zoals we eerder gezien hebben, had Russell een heel andere visie op de filosofie. Hij wilde de methode en de geesteshouding van de wetenschap in de filosofie introduceren. Tegen filosofische theorieën had hij geen enkel bezwaar. Russell streefde naar vernieuwing, naar verandering en vooral naar verruiming. Hij hield ervan onbekende mogelijkheden te ontsluiten. Problemen waren voor hem eerder een sportieve uitdaging, terwijl Wittgenstein

ze zag als symptomen van een zondige gemoedsgesteldheid waarvan we ons alleen middels een radicale bekering kunnen verlossen.

Juist doordat Wittgenstein absolutistischer en perfectionistischer was ingesteld dan Russell, woog het verschil in geesteshouding voor hem veel zwaarder. In zijn brief van 3 maart 1914 komt dat op dramatische wijze tot uiting¹²:

Lieber Russell!

Dein Brief war *so* voll von Güte und Freundschaft, da ich nicht glaube, auf ihn schweigen zu *dürfen*. Ich mu also mein Vorhaben brechen: was ich Dir aber sagen mu, kann ich leider nicht kurz fassen und ich habe kaum irgendwelche Hoffnung, da Du mich wirklich verstehen wirst. Vor allem mu ich nocheinmal sagen: Unsere Streitigkeiten kommen nicht *nur* aus äu erlichen Gründen (Nervosität, Übermüdung u. dgl.) sondern sind- jedenfalls in *mir*— *sehr* tief begründet. Du magst darin recht haben, da *wir selbst* vielleicht nicht einmal *so sehr* verschieden sind: aber *unsere Ideale* sind es ganz und gar. Und darum konnten und können wir *nie* über Dinge, worin unsere Werturteile in Betracht kamen, mit einander reden, ohne zu heucheln, oder zu zanken. *Ich glaube dies lä t sich nicht leugnen* und war mir schon seit langer Zeit aufgefallen; und war mir schrecklich, denn unser Verkehr bekam dadurch etwas vom Beisammensitzen in einem Sumpfe. Denn wir beide haben Schwächen, besonders aber *ich* und mein Leben ist VOLL von den hä lichsten und kleinlichsten Gedanken und Taten (dies ist *keine* Übertreibung). Wenn aber ein Verkehr nicht beide Teile herabziehen soll, dann dürfen die *Schwächen* der beiden *nicht* mit einander verkehren. Sondern zwei Leute sollen nur dort mit einander verkehren, wo sie beide *rein* sind; d.i. dort wo sie gegen einander *ganz* offen sein können, ohne einander zu verletzen. Und *das* können wir beide NUR, wenn wir unseren Verkehr auf die Mitteilung objectiv feststellbarer Tatsachen beschränken und etwa noch auf die Mitteilung unserer freundschaftlichen Gefühle. Alle anderen Themen aber führen bei uns zur Heuchelei oder zum Zank.

3.5 De oorlog

Wittgenstein schrijft deze brief vanuit Skjolden in Noorwegen, waar hij op dat moment bezig is een blokhut te bouwen. Hij zoekt een plek waar hij in alle rust aan zijn boek kan werken. Die rust wordt echter al snel verstoord. In de zomer van datzelfde jaar breekt de Eerste Wereldoorlog uit. Russell vond oorlog in het algemeen en dus ook deze oorlog waanzin. Hij stelde zich pacifistisch op en heeft daar later nog met een gevangenisstraf voor moeten boeten. Wittgenstein zag het allemaal heel anders. Voor hem was deze oorlog in ieder geval een serieus cultureel conflict dat uitgevochten moest worden.

Hoewel hij wegens een tweezijgige liesbreuk van militaire dienst is vrijgesteld, sluit hij zich 7 augustus vrijwillig bij het Oostenrijkse leger aan. In eerste instantie wordt hij aan het Oostfront ingeschakeld, waar hij zich bijzonder moedig gedraagt. Wittgenstein ervaart de levensgevaarlijke situaties waarin hij terecht komt als een kans om uit de sluimer van het normale, vreedzame leven te ontwaken. In een brief aan zijn vriend Paul Engelmann (9 april 1917) schrijft hij:

Unser Leben ist wie ein Traum. In den besseren Stunden aber wachen wir so weit auf da wir erkennen da wir träumen. Meistens sind wir aber im Tiefschlaf¹³.

In Tarnov, een stad in het Zuiden van het huidige Polen, is Wittgenstein in de gelegenheid een boekwinkel binnen te stappen. Daar is, afgezien van wat ansichtkaarten, nog maar één boek te koop, namelijk *Kurze Auslegung des Evangeliums* van Leo Tolstoj. Wittgenstein koopt het en het blijkt wonderwel aan te sluiten bij de geest van het boek waaraan hij tussen de bedrijven door zelf nog steeds werkt. De aanhef van Tolstoj's uitleg luidt:

Das Evangelium ist die Botschaft davon, dass der Urquell der Dinge nicht ein ausserhalb derselben stehender Gott ist, wie die Menschen wännen, sondern das Verstehen des Lebens. Und darum tritt an Stelle dessen, was die Menschen Gott nennen, nach dem Evangelium das Verstehen des Lebens. Ohne Verstehen giebt es kein Leben.

Wittgenstein put uit dit boek veel kracht en draagt het, zoals hij zelf gezegd heeft, "als een talsiman bij zich". Door zijn mede-soldaten wordt hij schimpend "de man met het evangelie" genoemd. Later schrijft hij aan Von Ficker, een Weense schrijver die hij tevergeefs te hulp roept om zijn eigen boek gepubliceerd te krijgen, dat Tolstoj's *Auslegung* zijn leven gered heeft.

3.6 De *Tractatus*

Tijdens zijn laatste verlof in 1918 voltooit Wittgenstein het manuscript van het boek – of eigenlijk beter: boekje, want het is bijzonder kernachtig geschreven en telt slechts 70 pagina's – dat later de titel *Tractatus logico-philosophicus* zou krijgen. Wanneer hij met dit manuscript in zijn rugzak weer in het leger terugkeert, wordt hij aan het Zuidfront ingeschakeld. Daar wordt zijn regiment door het Italiaanse leger gevangen genomen. Als krijgsgevangene komt hij in Monte Casino terecht. Met de hulp van het Rode Kruis weet hij zijn manuscript op te sturen naar Frege en Russell. Wanneer hij in augustus 1919 wordt vrijgelaten, begint Wittgenstein direct aan een omscholingscursus om als onderwijzer in de Oostenrijkse bergen een fatsoenlijk leven te gaan leiden. Want met de filosofie meent hij nu definitief afgerekend te hebben.

Na een heleboel vergeefse pogingen zijn boek gedrukt te krijgen – Wittgenstein vond het beschamend het in eigen beheer uit te geven en was bovendien inmiddels niet meer zo rijk omdat hij afstand gedaan had van het enorme vermogen dat hij van zijn vader geërfd had – komt Russell hem te hulp. In december 1919 verblijven ze samen een week op neutraal grondgebied, in Hotel Pamona in Den Haag, om het manuscript te bespreken.

Uit de correspondentie die aan deze ontmoeting voorafgaat, blijkt dat Wittgenstein geen hooggespannen verwachtingen had over Russells affiniteit met de strekking van zijn boek. In zijn brief van 19 augustus 1919 schrijft hij:

Nun habe ich die Befürchtung, da Du meine wesentliche Behauptung, zu der die ganze Sache mit den logischen Sätzen nur ein Zusatz ist, nicht erfa t hast. Die Hauptsache ist die Theorie über das, was durch Satze - d. h. durch Sprache - gesagt (und, was auf dasselbe hinausläuft, *gedacht*) und was nicht durch Sätze ausgedrückt, sondern nur gezeigt werden kann. Dies ist, glaube ich, das Hauptproblem der Philosophie¹⁴.

De gesprekken in Den Haag leiden niet tot een verzoening, maar ook niet tot een verwijdering. Russell vindt het manuscript geniaal, maar heeft desondanks ernstige bezwaren tegen de eigenlijk niet als theorie bedoelde onzegbaarheidstheorie. Wittgenstein

ziet in Russell de man van de wereld die beter dan enig ander in staat is zijn bij uitstek onaanpaste en onwereldse boek, dat in de geest van Spinoza en Tostoi ertoe uitnodigt (of misschien beter: ertoe dwingt) de wereld te zien *sub specie aeterni* (in het licht van het eeuwige), wereldkundig te maken. En daar had hij geen ongelijk in. Want Russell is bereid een kritische inleiding te schrijven en dankzij die inleiding weet hij de fysicus Ostwald (een voorloper van de Wiener Kreis, maar fel bekritiseerd door Boltzmann en door Wittgenstein als ‘aartscharlatan’getypeerd) over te halen de tekst in zijn *Annalen* op te nemen. In februari 1921 verschijnt dan eindelijk de *Tractatus*, toen nog *Logisch-philosophische Abhandlung* geheten, aldaar. Wittgenstein is dan al lang en breed naar Oostenrijk vertrokken, waar hij in Trattenbach, een dorpje ten zuiden van Wenen, zijn loopbaan als *Volksschullehrer* begonnen is.

Inmiddels is Russell met zijn tweede vrouw Dora naar China vertrokken. Wittgenstein stuurt hem een ansichtkaart met de mededeling¹⁵:

Es dürfte wohl das erste mal sein, da der Volksschullehrer von Trattenbach mit eine Universitätsprofessor in Peking korrespondiert. Wie geht es Dir und was trägst Du vor? Philosophie? Dann wollte ich, ich könnte zuhören und dann mit Dir streiten. Ich war bis vor kurzem *schrecklich bedrückt* und lebensmüde, jetzt aber bin ich etwas hoffnungsvoller und jetzt hoffe ich auch, da wir uns wiedersehen werden. Gott mit Dir! Und sei herzlichst gegrü t von Deinem
treuen
Ludwig Wittgenstein

De vriendschap houdt nog steeds stand, ook al zijn de contacten uiteraard spaarzaam geworden. In augustus 1922 reist Russell naar Innsbruck om Wittgenstein te ontmoeten.

4 De verwijdering

4.1 Wittgensteins comeback

Ook de met Wittgenstein bevriende logicus Frank Ramsey, die in 1923 de *Tractatus* gerecenseerd had, komt hem een paar keer in Oostenrijk bezoeken. Ramsey bewondert Wittgenstein, maar is zelfstandig genoeg om hem een hele serie moeilijke vragen voor te leggen. Vooral daardoor begint Wittgenstein te beseffen dat zijn boek “ernstige fouten” bevat. Langzaamaan raakt hij, gestimuleerd door zijn onuitroeibare perfectionisme, weer geïnteresseerd in de filosofie. In 1926 neemt hij, na aan één van zijn leerlingen een wat al te stevige oorvijs uitgedeeld te hebben, ontslag als onderwijzer. Hij keert terug naar Wenen, waar hij zich enige tijd intensief als architect bezighoudt met de door zijn vriend Paul Engelmann begonnen bouw van een prestigieus huis voor zijn zuster Margarete. In die tijd vinden ook gesprekken plaats met enige leden van de Wiener Kreis. Begin 1929 is Wittgenstein weer terug in Cambridge waar hij bij Russell en Moore op zijn *Tractatus* promoveert. Kort daarna begint hij zijn eerste colleges te geven, waarin hij zijn nieuwe ideeën uitwerkt.

Gedurende de eerste jaren van dit tweede verblijf in Cambridge, vinden er nog steeds contacten met Russell plaats. Wittgenstein geeft hem één van zijn nieuwe manuscripten, getiteld *Philosophische Bemerkungen* en later ook het zogenaamde op college-aantekeningen gebaseerde *Blue Book*. Russell reageert in eerste instantie belangstellend, maar al gauw

blijkt hij met Wittgensteins latere werk niets te kunnen beginnen. Dat leidt uiteindelijk tot de definitieve verwijdering.

4.2 Wittgensteins zelfkritiek

Hoe verschilt dat latere werk van de *Tractatus*? Wittgensteins visie op het wezen van de filosofie verandert nauwelijks. Hij blijft er aan vasthouden dat alle filosofische problemen voortkomen uit misvattingen over de logica van de taal. Die misverstanden moeten worden opgeruimd en voorzover dat gebeurd is, voorzover de filosoof het verlossende woord gesproken heeft, is hij overbodig geworden. “Denn die Klarheit, die wir anstreben, ist allerdings eine *volkommene*. Aber das heisst nur, dass die philosophische Probleme *vollkommen* verschwinden sollen”, zo schrijft hij later in zijn *Philosophische Untersuchungen*, I§133.

Wat echter fundamenteel verandert, is de manier waarop logica en taal worden opgevat. De eerder genoemde grondidee dat echte noodzaak niet dwingt, was aanvankelijk op een heel bepaalde manier uitgewerkt, namelijk in die zin dat het logische wordt opgevat als vorm van de feiten die in alle mogelijke talen *weerspiegeld* wordt. De natuurlijke taal, zo meende Wittgenstein, is niet strak genoeg om die logische vorm ondubbelzinnig te tonen. Vandaar dat de filosoof de taak heeft een symbolisme te ontwerpen dat daartoe wel in staat is. Zodra dat goed gebeurd is, verdwijnen de misverstanden over de logica van de taal vanzelf en kan de filosoof zich aan iets anders gaan wijden. Hij kan dan, om maar iets te noemen, onderwijzer worden.

Gestimuleerd door de kritiek van Ramsey begint Wittgenstein zich te realiseren, dat zijn symbolisme niet echt werkt. Het is slechts een onbruikbaar ideaal dat berust op de verkeerde vooronderstelling dat alle mogelijke talen als het ware gedwongen worden een voorgegeven, buitentalige logica van de feiten te weerspiegelen. De grondidee dat echte noodzaak niets uitsluit, wordt nu in zekere zin nog radicaler doorgevoerd. Maar dat leidt, paradoxaal genoeg, tevens tot een relativering: Elke taal heeft haar eigen logica.

Bij voorbeeld: de logische wet volgens welke een dubbele negatie op hetzelfde neerkomt als een bevestiging, kan niet worden gerechtvaardigd. Die wet zegt iets over de manier waarop wij (in bepaalde contexten) de ontkenning plegen te *gebruiken*. Een taalgemeenschap die een tweede negatie gebruikt om de eerste te bekrachtigen, is noch slechter noch beter dan de onze. De taal is autonoom; ze moet als *spel* begrepen worden, als taalspel en levensvorm. De feiten waarmee beschrijvende taaluitingen wel of niet overeenstemmen, weerspiegelen de conceptuele, logische vorm van de taal en niet andersom. Elke taal, hoe natuurlijk of kunstmatig ook, toont haar logica in haar gebruik. De idee van Frege, Russell en de jonge Wittgenstein, dat de natuurlijke taal door een ideale taal, een logisch symbolisme, verbeterd kan worden, is fundamenteel verkeerd. Niet de taal moet in therapie, maar de filosoof die zich blind staart op woorden of symbolen, zonder te kijken hoe ze in feite gebruikt worden.

4.3 Russells afkeer

Waarom kon Russell geen waardering opbrengen voor deze nieuwe benaderingswijze? Ik denk omdat daarin nu juist datgene wat hem sowieso al stoorde in Wittgenstein, nog veel sterker naar voren komt, namelijk het ideaal van de filosoof die zich boven de wetenschap meent te kunnen verheffen, boven theorieën, boven de nederige plicht zijn standpunt te beargumenteren, ja zelf boven de filosofie. Russell heeft, zo vermoed ik, ook wel

aangevoeld hoezeer Wittgensteins latere werk is voortgekomen uit schuldgevoelens over de onvolmaaktheden van zijn *Tractatus*. En zoals uit talloze populaire geschriften blijkt, geschriften trouwens die volgens Wittgenstein maar beter verbrand hadden kunnen worden, zag hij het koesteren van door perfectionisme gevoede schuldgevoelens als een geraffineerde en gesublimeerde vorm van ego-centrisme dat ons verhindert uit de gevangenis van het kleine ikje te ontsnappen.

Ik zeg dit niet om Russells afkeer te rechtvaardigen maar alleen om te trachten die begrijpelijk te maken. Er kan geen twijfel over bestaan dat Wittgenstein zich in zijn latere werk nog verder van Frege en Russell heeft verwijderd. Russell kan daar geen begrip voor opbrengen. En eerlijk gezegd moet ik hem in één opzicht gelijk geven: er is veel geduld en veel inzicht voor nodig om begrip op te kunnen brengen voor de late Wittgenstein zonder door hem bedwemd te worden. Het is juist die bedwelmende werking waar zoveel epigonen het slachtoffer van zijn geworden, die Russell in hoge mate irriteerde. En opmerkelijk genoeg deelde hij die irritatie met Wittgenstein, want die heeft ooit gezegd¹⁶:

Kann *ich* nur keine Schule gründen, oder kann es ein Philosoph nie? Ich kann keine Schule gründen, weil ich eigentlich nicht nachgeahmt werden will. Jedenfalls nicht von denen, die Artikel in philosophischen Zeitschriften veröffentlichen.

Gezien de enorme verschillen in hun temperament en in hun filosofische attitude is het geen wonder dat de vriendschap tussen Russell en Wittgenstein uiteindelijk geen stand kon houden. Er zijn meer dan genoeg factoren te noemen die in een eerder stadium tot een breuk aanleiding hadden kunnen geven. Het is aan hun beider grootmoedigheid te danken dat ze hun wederzijds respect en hun genegenheid voor elkaar zo lang boven hun onenigheden hebben laten prevaleren.

¹ Zie: B. Russell, "My Mental Development" in: P.A. Schilpp (ed.), *The Philosophy of Bertrand Russell*, Illinois 1944, p.11

² Dit boek, getiteld *German Social Democracy* is in 1896 verschenen. Russell heeft daarin willen onderzoeken in hoeverre hij zich als links hegeliaan met de marxistische traditie kon verenigen.

³ Deze opvatting komt voor het eerst heel duidelijk tot uiting in het tegen McTaggart gerichte, in 1897 verschenen artikel *Seems, Madam? Nay, It Is*. Zie *The Collected Papers of Bertrand Russell*, Vol. 1, London 1983, p. 105-111

⁴ Ibid. p. 124-130

⁵ Zie: B. Russell, *My Philosophical Development*, London 1959, p.9

⁶ Zie: G. Frege, *Wissenschaftlicher Briefwechsel*, Hamburg 1976, p.213

⁷ Zie voor een uitgebreide beschrijving: A. Janik en S. Toulmin, *Wittgenstein's Vienna*, New York 1973

⁸ Zie voor uitgebreid documentatiemateriaal: M. Nedo en M. Ranchetti, *Ludwig Wittgenstein, Sein Leben in Bildern und Texten*, Frankfurt a.M. 1976

⁹ Zie: L. Boltzmann, *Populäre Schriften*, Braunschweig 1979, p.213-214

¹⁰ Dat Wittgenstein zich met Frege verwanter voelde dan met Russell, blijkt ondubbelzinnig uit het voorwoord van de *Tractatus*.

¹¹ De hierna volgende citaten zijn ontleend aan N. Griffin (ed.), *The selected Letters of Bertrand Russell, vol. 1: The Private Years (1884-1914)*, London 1992, p.397 vv.

¹² Zie: L. Wittgenstein, *Briefwechsel*, Frankfurt a.M. 1980, p.52

¹³ Ibid. p.78

¹⁴ Ibid. p.88

¹⁵ Ibid. p.116

¹⁶ *Vermischte Bemerkungen*, Frankfurt a.M. 1977, p.188